

सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगलाई पीडित, बालबालिका, वृद्ध, अपाङ्ग तथा महिलामैत्री बनाउनेसम्बन्धी कार्यविधि

२०७२



सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग, नेपाल
बबरमहल, काठमाडौँ

सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगलाई पीडित, बालबालिका, बृद्ध, अपाङ्ग तथा महिलामैत्री बनाउने सम्बन्धी कार्यविधि

(आयोगबाट स्वीकृत मिति- २०७२।४।१०)

पृष्ठभूमि

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, विस्तृत शान्ति सम्झौता र पीडितहरुको मागलाई सम्बोधन गर्दै नेपालमा उच्चस्तरीय सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने उद्देश्यले बनेको वेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन र सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ अनुसार स्वतन्त्र, निष्पक्ष, जवाफदेही र उच्च स्तरीय सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन भएको हो ।

संक्रमणकालीन न्यायको महत्वपूर्ण संयन्त्रको रूपमा गठन भएको यो आयोगले सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन सम्बन्धी घटना र त्यस्तो घटनामा संलग्न व्यक्तिहरुको बारेमा सत्य अन्वेषण तथा छानवीन गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउन, पीडक र पीडित बीच मेलमिलाप गराउन, पीडितलाई परिपूरणको व्यवस्था लगायत त्यस्तो घटनासँग सम्बन्धित गम्भीर अपराधमा संलग्न ब्यक्तिलाई कानूनी कारवाहीको लागि सिफारिश गर्ने जस्ता महत्वपूर्ण उद्देश्य बोकेको छ ।

आयोगले गर्ने हरेक काम कारवाहीमा निष्पक्षता, पारदर्शिता र विश्वसनीयता कायम राख्न, पीडित, बालबालिका, बृद्ध, अपाङ्ग र महिलाको सहभागिता सुनिश्चित गर्न तथा पीडित महिला र बालबालिकाको गोपनीयता कायम राख्न, साक्षी संरक्षण र सार्वजनिक सुनुवाईको उचित व्यवस्था गर्न, पीडितहरुको आवश्यकता र अवस्था अनुसारको परिपूरणको लागि सिफारिश गर्न, मेलमिलाप र क्षमादानलाई पीडितमैत्री बनाउन, बलात्कार र अन्य गम्भीर अपराधका दोषीहरुलाई

अभियोजनका लागि सिफारिश गर्न महत्वपूर्ण हुने पीडितमैत्री प्रावधानलाई समेटी यो कार्यविधि बनाइएको छ ।

उद्देश्यहरु

आयोगले आफ्नो स्वतन्त्र र निष्पक्ष चरित्रलाई अक्षुण्ण राखी पीडित, बालबालिका, वृद्ध, अपाङ्ग तथा महिलाहरुको विश्वास जिती आयोगका काम कारवाही सम्पादन गर्नका लागि देहाय बमोजिमका उद्देश्यहरु लिई यो कार्यविधि बनाएको छ ।

- (क) समाजमा दीगो शान्ति र मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न सहयोग पुर्याउनु ।
- (ख) पीडितहरूसँग मानवीय र सम्मानजनक व्यवहार गर्ने वातावरण सुनिश्चित गर्नु ।
- (ग) पीडित र साक्षीहरुलाई प्रभावकारी संरक्षण गर्ने वातावरण सुनिश्चित गर्नु ।
- (घ) आयोगको काम कारवाहीमा सहभागी हुन पीडितहरुका लागि अनुकूल र पीडित मैत्री वातावरण सुनिश्चित गर्नु ।
- (ङ) निष्पक्ष र विभेद रहित कार्यविधि सुनिश्चित गर्नु ।
- (च) यौनजन्य हिंसाबाट पीडित महिला र बालबालिकाका लागि विशेष मापदण्ड अपनाउनु ।
- (छ) सार्वजनिकीकरण र गोपनीयताको उचित सन्तुलन कायम गर्नु ।

१. आयोगको काम कारवाहीको निष्पक्षता

आयोगले आफ्नो काम कारवाही कसैप्रति आग्रह र पूर्वाग्रह नराखी निष्पक्ष भई देहाय बमोजिम सम्पादन गर्नेछः-

१.१ आयोगले आफ्नो काम कारवाही स्वतन्त्र, निष्पक्ष र विश्वसनीय रूपमा सम्पादन गर्नेछ । यसका लागि आयोगको आचार संहितामा उल्लेखित प्रावधानहरु समेतलाई व्यवहारमा अवलम्बन गरिनेछ ।

१.२ आयोगले कसैप्रति भुकाव, मोलाहिजा वा बदनियत नराखी आफ्नो काम कारवाही गर्नेछ ।

१.३ लिंग, जाति, वर्ग, क्षेत्र, धर्म, भाषा, अपाङ्गता, सम्पत्ति, सामाजिक उत्पत्ति, वैचारिक आस्था वा तीमध्ये कुनैपनि आधारमा कसैलाई भेदभाव नगरी आयोगले आफ्नो काम कारवाही गर्नेछ ।

२. पीडित, अशक्त तथा लैङ्गिक मैत्री शाखा

आयोगको काम कारवाहीलाई पीडित, बालबालिका, बृद्ध, अपाङ्ग, अशक्त र महिला मैत्री बनाउन पीडित, अशक्त तथा लैङ्गिक मैत्री शाखा खडा गरिनेछ, जसले आयोगको निर्णय अनुसार देहाय बमोजिमको काम गर्नेछ:-

२.१ यस शाखाले आयोगमा आउने पीडितहरूलाई सत्कार (जस्तै: आवश्यकतानुसार खानेपानी, चिया र बिश्राम कक्षको व्यवस्था गरी) र आवश्यक सहयोग गर्नेछ ।

२.२. यस शाखाले लैङ्गिक संवेदनशीलतालाई ध्यानमा राख्दै विभिन्न पीडित समूह, महिलावादी संघ सस्था, महिला अधिकारवादीहरु र बालबालिका तथा अपाङ्गसग सम्बन्धित क्षेत्रमा काम गर्ने संघ सस्थाहरूसँग आवश्यक सम्पर्क कायम राखी समन्वय गर्ने व्यवस्था गर्न सक्नेछ ।

२.३. यस शाखाले बालबालिका र लैङ्गिकता सम्बन्धी तालिम संचालन गर्ने र लैङ्गिक तथा बाल मैत्री प्रतिवेदनहरु तयार गर्ने कार्य समेत गर्नेछ ।

२.४ यस शाखाले विशेष गरी बलात्कार र यौनजन्य हिंसाबाट पीडित महिला र बालिकाका लागि विशेष सुनुवाईको आवश्यक व्यवस्था गर्नेछ ।

३. मनोसामाजिक परामर्श

पीडित, बालबालिका, बृद्ध, अपाङ्ग तथा विशेषतः बलत्कार तथा यौनजन्य हिंसाबाट पीडित भएका महिला तथा बालिकालाई आयोगमा घटनाको सत्य तथ्य भयरहित तवरले व्यक्त गर्ने वातावरण सृजना गर्न

मनोसामाजिक परामर्श दिन आवश्यक पर्न सक्ने हुनाले आयोगले देहाय बमोजिमको व्यवस्था गर्नेछ :

३.१ आयोगले आफ्नो कार्य सम्पादन गर्दा पीडितको अवाश्यकता अनुसार तिनको सहयोगका लागि आयोगमा मनोसामाजिक परामर्शदाता (Psychosocial counselor) र बाल मनोविज्ञानवेत्ताको व्यवस्था गरिनेछ ।

३.२ प्रकरण ३.१ बमोजिम बिज्ञले आयोगले आफूकहाँ पठाएका पीडितलाई मर्यादित भाषा र व्यवहारमा आवश्यक मनोसामाजिक परामर्श उपलब्ध गराउनेछ ।

४.उजुरी/निवेदन

आयोगमा उजुरी निवेदन दिने कार्यलाई सरल र सहज बनाउन आयोगले देहाय बमोजिमको व्यवस्था गर्नेछ:-

४.१ आयोगले उजुरी निवेदन आह्वान गर्दा बहुभाषामा सरल र सहज रुपमा पर्याप्त समय दिई स्थानीय स्तरमा पुग्ने गरी सूचनाको संचार गर्नेछ । यसो गर्दा केन्द्रीय र स्थानीय एफ.एम.रेडियो, टेलिभिजन, पत्रिका, पम्पलेट, र वृत्त चित्र आदिवाट सम्बन्धित सबैलाई सुसूचित गराईनेछ ।

४.२ आयोगले उजुरी निवेदनको ढाँचा तयार पारी पीडितको सुविधाको लागि बिभिन्न माध्यमबाट उपलब्ध गराउनेछ । जस्तै:ईन्टरनेट,फ्याक्स आदि ।

४.३ आयोगले उजुरी र निवेदन लिखित वा मौखिक जुनसुकै रुपमा पनि लिई दर्ता गर्नेछ र मौखिक उजुरी दिन आएमा कर्मचारीद्वारा लिपिबद्ध गराई सम्बन्धित ब्यक्तिको सहिछाप गराई राख्ने व्यवस्था गर्नेछ ।

४.४ आयोगले उजुरी र निवेदन फ्याक्स /इमेल, इन्टरनेट, अनलाईनबाट पनि दिन सकिने व्यवस्था गर्नेछ ।

४.५ द्वन्द्व प्रभावित जिल्लाहरुमा स्थानीय स्तरको उजुरी/निवेदन अभिलेख गरिदिन आयोगले सहयोगी कक्ष (Help Desk) को व्यवस्था

गर्नेछ । यसका लागि आयोगले निर्धारण गरेको संरचना अनुसार उजुरी निवेदन संकलन गर्ने व्यवस्था समेत गर्नेछ ।

४.६ निवेदकले उजुरीसाथ पेश गर्न चाहेका प्रमाण कागजातहरू जस्तै: नागरिकता, लालपूजा, विवाह दर्ता प्रमाणपत्र, मेडिकल सर्टिफिकेट जस्ता आवश्यक कागजातहरूको निःशुल्क फोटोकपी गर्ने व्यवस्था आयोगले मिलाउनेछ ।

४.७ अपाङ्ग वा अशक्तले उजुरी दिन स्वयम् आउन चाहेमा तिनको सुविधाका लागि आयोगले अवस्था अनुसारको संरचना (जस्तै : अपाङ्ग मैत्री हवीलचेयर, ट्वाइलेट, धारा, आयोगको कार्यालयमा अपाङ्ग मैत्री बाटोको व्यवस्था आदि) को निर्माण गर्नेछ ।

४.८ आयोगमा उजुरी /निवेदन लिँदा पीडितको आत्मसम्मानमा चोट नपुग्ने गरी शिष्ट र आदरपूर्ण व्यवहार गरिनेछ । यसका लागि पीडित वा साक्षीसँग ठट्टा मस्करी, रुखो, उपहासपूर्ण भाषाको प्रयोग नगरी सधैं मर्यादित भाषाको प्रयोग गरिनेछ ।

४.९ यौनजन्य हिंसाबाट पीडित महिला मौखिक उजुरी दिन आएमा महिला कर्मचारीले नै अभिलेख गर्ने व्यवस्था गरिनेछ ।

४.१० फोनबाट पनि उजुरी निवेदन टिपाउनका लागि आयोगले निःशुल्क सेवा प्रदायक नम्बर (Toll free number) को व्यवस्था गर्नेछ । यसरी उजुरी/निवेदन लिँदा उक्त उजुरीलाई अभिलेख गरी सम्बन्धित व्यक्तिबाट प्रमाणित गराई राख्ने व्यवस्था मिलाईनेछ ।

४.११ आयोगले आफूले दिने सेवा, लाग्ने समय र समयमा नै सो सेवा प्राप्त गर्न नसकेमा गुनासो सुन्ने अधिकारी लगायतका कुराहरू उल्लेख गरी कार्यतालिका सहितको नागरिक वडापत्र तयार गरी आयोगको कार्यालयमा सबैले देख्ने गरी टाँसिनेछ ।

४.१२ आयोगमा उजुरी निवेदन दिन आउने पीडित, बालबालिका, बृद्ध, अपाङ्ग, अशक्त र महिलाका लागि आयोगबाट खानेपानी, चिया र विश्राम कक्ष आदिको विशेष व्यवस्था गरिनेछ ।

४.१३ आयोगले पीडितहरुको सुविधाको लागि घटना अनुसारको परिचय पत्र उपलब्ध गराउनेछ ।

५. प्राथमिकताको क्रम निर्धारण

पीडितको अवस्था, अपराधको गम्भीरता र संवेदनशीलता समेतलाई विचार गरी आयोगले गर्ने सुनुवाईलाई प्राथमिकता क्रम निर्धारण गर्न देखिएकोले आयोगले गर्ने सुनुवाई देहाय बमोजिमको प्राथमिकता क्रममा गर्नेछ:-

- ५.१ बलात्कार र यौनजन्य हिंसाबाट पीडित महिला वा बालिका भएको विषय,
- ५.२ जेष्ठ नागरिक, अशक्त र अपाङ्गता भएको व्यक्ति पीडित भएको विषय,
- ५.३ बालबालिका पीडित भएको विषय,
- ५.४ एकल महिला पीडित भएको विषय,
- ५.५ माथि लेखिए वाहेकका हकमा आयोगमा उजुरी निवेदन दर्ताको आधारमा पुरानोको क्रमले,

६. कागज तथा बकपत्र

आयोगमा पीडित, बालबालिका, बृद्ध, अपाङ्ग तथा महिलाको संवेदनशीलता समेतलाई विचार गरी कागज तथा बकपत्र गराउँदा देहाय बमोजिम गराईनेछ:

६.१ आयोगमा कागज तथा बकपत्र गराउँदा पीडित (महिला, बालबालिका, बृद्ध, अपाङ्ग) र साक्षीको आत्म सम्मानमा चोट नपुग्ने गरी शिष्ट, सभ्य र मर्यादित व्यवहार गरिनेछ । आयोगमा कागज तथा बकपत्र गराउँदा ठट्टा मस्करी, रुखो, उपहासपूर्ण भाषाको प्रयोग नगरी पीडित वा साक्षीहरूसँग मर्यादित भाषाको प्रयोग गरिनेछ ।

कागज तथा बकपत्र गराउँदा पीडितको सुविधाका लागि दोभाषेको समेत व्यवस्था गर्न सकिनेछ ।

६.२ आयोगले यौनजन्य हिंसाबाट पीडित महिलाको कागज तथा बकपत्र महिला कर्मचारीद्वारा नै गराउने व्यवस्था गर्नेछ ।

६.३ पीडित महिलाको कागज तथा बकपत्र गराउँदा निजले इच्छाएको व्यक्तिको उपस्थितिमा गराउन सकिनेछ । यसका लागि आयोगको ऐन र नियमावलीमा उल्लेख भए बमोजिम पीडितले चाहेमा आफ्नो कानून व्यवसायी राख्न दिने व्यवस्था समेत गरिनेछ ।

६.४ पीडित महिला तथा बालबालिकाले दिएको कागज तथा बकपत्रको व्यहोरा आयोगको काम कारवाही वा कानून बमोजिमको अन्य प्रयोजनको लागि बाहेक गोप्य राख्ने व्यवस्था गरिनेछ ।

७. पीडितको गोपनीयता

यौनजन्य अपराधबाट पीडित भएका महिला तथा बालिकाको मानव अधिकारको प्रत्याभुति तथा व्यक्तिगत परिचयात्मक विवरण तथा घटनाको तथ्य सार्वजनिक गरियो भने उनीहरूले न्यायको अनुभूति गर्ने भन्दा पनि समाजबाट लाञ्छित भई थप पीडा व्यहोर्नु पर्ने अवस्था आउँन सक्छ । त्यसैगरी घर परिवार, गाउँ समाजबाट अपहेलित भएर बाँच्नुपर्ने अवस्था आउँन सक्छ । त्यस्तै उनीहरूलाई पीडकको समूहबाट विभिन्न डर, धाक, धम्की आई जीउ ज्यानमा नै जोखिम पर्न सक्छ । यस्तो अवस्थामा आफू विरुद्ध भएको अन्यायको कानूनी उपचार तथा पीडकलाई सजाय गराउन आयोगमा उपस्थित हुने कार्य परित्याग गर्ने बाटो रोज्न पुग्ने अवस्था आउँन सक्छ । त्यसैले त्यस्ता पीडितको गोपनीयता राख्ने विषय अति महत्वपूर्ण हुन आउँछ । तसर्थ, आयोगले बलात्कार र यौनजन्य हिंसाबाट पीडित महिला तथा बालिकाको गोपनीयता प्रचलित कानून बमोजिम कायम गर्नेछ । यसो गर्दा आयोगले देहाय बमोजिमको कार्यविधि अपनाउने छ:-

७.१ गोप्य राख्नुपर्ने विवरणहरु

आयोगले आफ्नो काम कारवाही गर्दा बलत्कार र यौनजन्य हिंसाबाट पीडित महिला तथा बालबालिकाको देहाय बमोजिमको विवरण गोप्य राख्नेछ ।

- पीडित महिला र बालबालिकाको नाम थर, वतन,
- निजका बाबु आमाको नामथर, वतन,
- विवाहित महिला भए निजको पतिको नामथर वतन,
- फोटो,
- कुनै विद्यालय संघ संस्थासँगको आवद्धता लगायतका निजहरुको वैयक्तिक पहिचान खुल्ने अन्य विवरण,
- आयोगले गोप्य राख्ने भनी निर्णय गरेका पीडितको विवरण ।

७.२ गोपनीयता कायम गर्नुपर्ने कर्तव्य भएका निकाय वा व्यक्तिहरु:-

देहाय बमोजिमका निकाय वा व्यक्तिहरुले प्रकरण ७.१ बमोजिमको विवरण गोप्य राख्नु पर्नेछ:-

- आयोग र यसका कर्मचारी तथा विशेषज्ञहरु,
- सम्बद्ध कानून व्यवसायीहरु,
- अनुसन्धानमा संलग्न प्रहरी कर्मचारीहरु,
- सञ्चार क्षेत्र,
- आयोगको काम कारवाहीको सिलसिलामा उपस्थित साक्षी वा विशेषज्ञ,
- परिचयात्मक विवरण थाहा पाएका अभिभावक, संरक्षक वा अन्य संघ संस्था र व्यक्तिहरु

७.३ गोपनीयता कायम गर्ने काम कारवाही

आयोगका देहाय बमोजिमका काम कारवाहीमा प्रकरण ७.१ बमोजिमको विवरण गोप्य राखिनेछः-

- उजुरी वा निवेदन दर्ता गर्दा वा उजुरी वा निवेदन अभिलेख गर्दा,
- पीडकका नाममा म्याद सूचना जारी गर्दा,
- बयान बकपत्र गराउँदा ,
- विभिन्न पत्राचार गर्दा,
- प्रमाणहरु संकलन गर्दा,
- पीडित लगायत अन्य व्यक्तिको कागज गराउँदा,
- आयोगले आफ्नो क्षेत्राधिकारभित्रका अन्य सबै काम कारवाही गर्दा,

७.४ बलात्कार र यौनजन्य हिंसाबाट पीडित महिला वा बालिकासँग सम्बन्धित विषयको सुनुवाई गर्दा आयोगले बन्द सुनुवाई (in camera Hearing) गर्नेछ ।

७.५ यस आयोगका काम कारवाहीमा त्यस्ता पीडित महिला तथा बालबालिकाको प्रकरण ७.१ बमोजिमको विवरण परिवर्तन गरी परिवर्तित नामबाट निजसँग सम्बन्धित काम कारवाही गर्ने व्यवस्था गरिनेछ ।

७.६ बलात्कार र यौनजन्य हिंसाबाट पीडित महिलाको प्रकरण ७.१ बमोजिमको विवरण त्यस्तो पीडित महिलाको मञ्जुरीले बाहेक सार्वजनिक गर्न पाइने छैन ।

८. सार्वजनिक सुनुवाई

सार्वजनिक सुनुवाईको माध्यमबाट द्वन्द्वको समयमा भएका घटनाहरूको सत्य तथ्य पत्ता लगाउन र मेलमिलाप गराउन महत्वपूर्ण योगदान पुग्ने देखिन्छ । तसर्थ, आयोगले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन सम्बन्धी विषयमा सत्य तथ्य पत्ता लगाउन सार्वजनिक सुनुवाई गर्दा देहाय बमोजिमको कार्यविधि अपनाउनेछ ।

८.१ आयोगले सार्वजनिक सुनुवाई गर्दा सकभर घटनास्थलमा नै गर्ने व्यवस्था मिलाउनेछ ।

८.२ आयोगले घटनाको सत्य तथ्य पत्ता लगाउन पीडक, पीडित, साक्षी र सर्व साधारणलाई राखेर सार्वजनिक सुनुवाईको आयोजना गर्न सक्नेछ ।

८.३ यस्तो कार्यक्रममा पीडित र साक्षीको आत्मसम्मानमा चोट नपुग्ने गरी शिष्ट र मर्यादित भाषा प्रयोग गरी बोल्ने व्यवस्था गरिनेछ ।

८.४ सार्वजनिक सुनुवाई कार्यक्रममा एक पक्षले अर्को पक्षलाई कटाक्षपूर्ण र अपहेलनाजनक शब्द र भाषाको प्रयोग गर्न प्रतिवन्ध लगाईनेछ ।

८.५ आयोगले गर्ने सार्वजनिक सुनुवाईको सम्भव भएसम्म स्थानीय सञ्चार माध्यमबाट प्रत्यक्ष प्रसारण गर्ने व्यवस्था मिलाउनेछ ।

९. साक्षी संरक्षण

संक्रमणकालीन न्यायमा साक्षीको विशेष भूमिका र महत्व रहन्छ । प्रायशः घटनाका प्रमाणहरू नष्ट हुन जाने पीडक/उल्लङ्घन कर्ताहरूबाट नष्ट गरिने र लामो समयसम्म त्यस्ता प्रमाणहरूको हिफाजत गर्न कठिनाई हुन सक्ने हुँदा घटनाका साक्षीहरू नै न्याय सम्पादनमा आयोगले सदुपयोग गर्न

सक्ने/भर पर्न सक्ने सबैभन्दा महत्वपूर्ण प्रमाणहरु हुन् । त्यसैले साक्षी र पीडितलाई आफ्नो ब्यहोरा निर्धक्क भएर ब्यक्त गर्ने वातावरण सृजना गर्न देहाय बमोजिमको कार्यविधि अपनाईनेछ :-

- ९.१ आयोगको काम कारवाहीमा सहयोग गर्ने पीडित, साक्षी वा तिनका परिवारका सदस्य तथा नातेदारलाई आयोगले आवश्यकता अनुसार सुरक्षाको व्यवस्था गर्नेछ ।
- ९.२ साक्षी वा पीडितको संरक्षण गर्दा आवश्यकता अनुसार निजहरुको नाम र ठेगाना दुवै परिवर्तन गर्ने व्यवस्था समेत मिलाईनेछ ।
- ९.३ साक्षी वा पीडितको संरक्षणका लागि आयोगले परिकल्पना गरेको संरचना अनुसार साक्षी संरक्षण शाखा खडा गरिनेछ ।
- ९.४ साक्षी वा पीडितसँग आवश्यकतानुसार बन्द कारवाही ९७ अकभचव० गर्न सकिनेछ । यसका लागि आयोगका पदाधिकारी, सम्बन्धित कानुन व्यवसायी र सरोकारवाला व्यक्तिहरु र आयोगले तोकेका कर्मचारी तथा अन्य व्यक्तिहरु मात्र बन्द कारवाहीको क्रममा बस्न सक्ने व्यवस्था गरिनेछ ।
- ९.५ पीडित वा साक्षीले चाहेमा बकपत्र गर्दा अन्य कसैले चिन्न नसक्ने गरी पूरै शरीर वा मुहार मात्र छोप्ने व्यवस्था मिलाउन सकिने र त्यस्ता पीडित वा साक्षीले स्वर बदल्न चाहेमा त्यसो गर्न दिन सकिनेछ ।
- ९.६ त्यस्तो पीडित वा साक्षीलाई पीडक वा अन्य कसैले प्रत्यक्ष देख्न नपाउने गरी श्रव्य/दृष्य सम्वादका माध्यमबाट बकपत्र लिने व्यवस्था गर्न समेत सकिनेछ ।
- ९.७ आयोगमा बकपत्र वा जानकारी दिन उपस्थित भएको व्यक्ति र निजको संरक्षक/सहयोगीको रुपमा आउने एक जना ब्यक्तिले आउँदा जाँदा र खान तथा बस्दा लाग्ने वास्तविक खर्च माग गरेमा आयोगले त्यस्तो

व्यक्तिहरूलाई सो वापतको मनासिव खर्च उपलब्ध गराउनेछ ।

- ९.८ आयोगमा कागज वा बकपत्र गर्ने, कुनै सूचना, जानकारी वा प्रमाण दिने व्यक्तिले आफ्नो नाम गोप्य राख्न चाहेमा त्यस्तो व्यक्तिको नामगोप्य राखिदिने व्यवस्था गरिनेछ ।
- ९.९ कुनै व्यक्तिले आयोगमा कागज वा बकपत्र गरेको वा कुनै जानकारी दिएको कारणले मात्र निजका विरुद्ध कुनै पनि मुद्दा चलाइने वा कानूनी कारवाही गरिने छैन ।
- ९.१० सरकारी निकायमा कार्यरत कुनै कर्मचारी वा सुरक्षाकर्मीले आफू कार्यरत निकायमा रही आयोगमा कागज, बकपत्र वा जानकारी दिन सुरक्षाका कारण नसक्ने जनाएमा त्यस्तो कर्मचारीलाई ऐन बमोजिम निज सरुवा हुन सक्ने र निजलाई सहज हुने निकायमा सरुवा गर्न सम्बन्धित निकायमा लेखी पठाईनेछ ।

१०. परिपूरण

संक्रमणकालीन न्यायको एउटा महत्वपूर्ण कार्यको रूपमा परिपूरणलाई लिईन्छ । संक्रमणकालीन न्यायका पूर्वाधारहरूमा सबैभन्दा जोड दिइएको विषय पनि परिपूरण नै हो । मानव अधिकार र मानवीय कानूनसँग सम्बन्धित हिंसामा परेका परिवारहरूलाई न्यायिक रूपमा सम्बोधन गर्न परिपूरणको आवश्यकता हुन्छ । परिपूरणका कार्यक्रमहरूले द्वन्द्वबाट पीडित भएका व्यक्ति र तिनका परिवारलाई केही हदसम्म भएपनि लाभ पुग्दछ । परिपूरणको माध्यमबाट पीडितलाई राहत उपलब्ध गराईने हुँदा परिपूरण र त्यसको प्रक्रिया अत्यन्त महत्वपूर्ण हुन्छ । आयोगले परिपूरणलाई पीडित, बालबालिका, बृद्ध, अपाङ्ग तथा महिला मैत्री बनाउन देहाय बमोजिमको कार्यविधि अपनाउनेछ :-

- १०.१ आयोगले पीडितलाई पीडितले पाउने राहत, क्षतिपूर्ति, सेवा तथा सुविधा र ती प्राप्त गर्ने प्रक्रिया समेत स्पष्ट उल्लेख गरिएको पीडित परिचय पत्र उपलब्ध गराउनेछ ।

१०.२ परिपूरणका लागि सिफारिस गर्दा पीडित महिला र बालबालिका भएमा निजको भावी जीवन तथा वृत्ति विकास (career development) लाई समेत विचार गरिनेछ ।

१०.३ परिपूरण कार्यक्रमको प्राथमिकता निर्धारण गर्दा पीडितको आवश्यकता, अवस्था, ईच्छा र माग बुझी निजको प्राथमिकता अनुसारको सुविधा, सहूलियत तथा अन्य व्यवस्थाको सिफारिस गरिनेछ । यसो गर्दा सिमान्तकृत र पिछडिएका समुदायको सम्बेदनशीलतालाई समेत विचार गरिनेछ ।

१०.४ आयोगले उपयुक्त सम्भेमा पीडितको अवस्था र प्रकृति अनुसार निजको परिवारको कुनै सदस्यलाई देहायको सुविधा वा सहूलियत उपलब्ध गराउन सिफारिश गर्नेछ :-

१०.४.१ निःशुल्क शिक्षा

- छात्रवृत्तिको सिफारिश गर्दा पीडितका सन्तानलाई योग्यताको आधारमा उच्च तहसम्म पढाउने खर्चको व्यवस्था गर्ने सिफारिश गरिनेछ ।
- पीडित बालबालिकाहरूलाई उपलब्ध गराईने छात्रवृत्तिमा एकरूपता ल्याउने व्यवस्था गर्न सिफारिश गरिनेछ ।

१०.४.२ स्वास्थ्योपचार

- द्वन्द्वकालका घाईते अगभंग भएकाहरूको उपचारका लागि सरकारी, सामुदायिक अस्पतालमा विशेष व्यवस्था गर्नका लागि सिफारिस गरिनेछ ।
- द्वन्द्वकालका घाईतेले उपचार गराएको कागजात पेश गरेमा यथार्थ छानविन गरी त्यस्तो उपचार खर्च उपलब्ध गराउन सिफारिश गरिनेछ ।

- द्वन्द्व पीडितका लागि धरानमा हाल स्थापित उपचार केन्द्रमा अन्य जिल्लाका पीडितहरुको समेत उपचार गराउने व्यवस्थाका लागि सिफारिस गर्नेछ ।

१०.४.३ सीपमूलक तालिम

- आयोगले पीडितहरुको रुचि र चाहाना अनुसार कृषि, पाकशास्त्र, सवारी चालक, सुरक्षा, सौन्दर्यकला, सिलाई बुनाई आदि सीपमूलक तालिमको लागि सिफारिश गरिनेछ ।

१०.४.४ विना व्याज वा सहूलियतपूर्ण व्याजमा ऋण सुविधा

आयोगको तर्फबाट परिपूरणको लागि सिफारिस गर्दा पीडितलाई उपलब्ध गराउने राहत सम्भव भएसम्म एकमुष्ठ उपलब्ध गराउने गरी सिफारिस गरिनेछ । यसका लागि पीडितले आफ्नो भावी कार्य योजनाको खाका जस्तै : पशु पालन, कुखुरा पालन, कृषि, तरकारी खेती, खुद्रा व्यापार र प्रर्यटन ब्यवसाय आदि जस्ता योजना तय गरी राहतको सदुपयोग गर्ने कार्यविधि पेश गरेमा सो कार्य योजनामा खर्च गर्ने गरी विना व्याज वा सहूलियतपूर्ण व्याजमा ऋण सुविधा उपलब्ध गराउन सिफारिस गर्नेछ ।

१०.४.५ बसोबासको व्यवस्था

- द्वन्द्वकालमा घर, जग्गा विहिन भएका, बिस्थापित पारिएका र सम्पत्ति कब्जा गरिएकाको यथार्थ छानविन गरी ऐन तथा नियमावलीमा उल्लेख भए बमोजिमको उपयुक्त बसोबासको लागि सिफारिश गरिनेछ ।
- आवश्यकता अनुसार पीडित महिला, बालबालिका, वृद्ध र अपाङ्गका लागि पुनःस्थापना

केन्द्र र बालगृहको स्थापना गर्न सिफारीस गरिनेछ ।

- नेपाल सरकारद्वारा विभिन्न जिल्लामा स्थापित पुर्नस्थापना केन्द्र र बाल गृहमा द्वन्द्व पीडित महिला, बालबालिका, बृद्ध र अपाङ्गका लागि आरक्षणको व्यवस्था गर्न सिफारिश गरिनेछ ।

१०.४.६ रोजगारको सुविधा

- पीडितको अवस्थालाई विचार गरी आयोगले निर्णय गरे बमोजिमको रोजगारीको लागि सिफारिश गरिनेछ ।

१०.४.७ आयोगले उपयुक्त सम्झेको अन्य सुविधा वा सहूलियत:

- द्वन्द्वका क्रममा एकल भएका महिलाको जीविकोपार्जनका लागि मासिक भत्ता उपलब्ध गराउन सिफारिस गरिनेछ ।
- पीडितको मृत्यु भैसकेकोमा पीडितले पाउने क्षतिपूर्ति, सुविधा वा सहूलियत निजको परिवारको नजिकको हकवालालाई उपलब्ध गराउन सिफारिश गरिनेछ ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको पुनः परिक्षण गराई उनीहरुको अवस्था अनुसारको अपाङ्गता प्रतिशत निर्धारण गरेर सोही अनुरूप मासिक भत्ता उपलब्ध गराउन सिफारिश गरिनेछ । पीडित अपाङ्गका बालबालिकाको पनि उचित शैक्षिक छात्रवृत्ति छात्रवासको व्यवस्था र पीडितको निःशुल्क औषधी उपचार गराउन सिफारिस गरिनेछ ।

१०.४.८ बलात्कृत महिलाबाट जन्मेको सन्तानको बाबु पत्ता नलागेको अवस्थामा निजको भरणपोषण, शिक्षा आदिका लागि आयोगले सिफारिस गर्नेछ ।

११.मेलमिलाप

समाजमा दीगो शान्ति स्थापना गर्नु पनि संक्रमणकालीन न्यायको एउटा महत्वपूर्ण कार्य हो । मेलमिलापले पनि दीगो शान्तिका लागि महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने हुँदा मेलमिलापलाई पीडित, बालबालिका, बृद्ध, अपाङ्ग र महिला मैत्री बनाउन आयोगले देहाय बमोजिमको कार्यविधि अगाडिनेछ:-

११.१ मेलमिलाप गराउँदा आयोगले पीडितलाई हुन गएको क्षति वापत मनासिव क्षतिपूर्ति पीडकद्वारा उपलब्ध गराउन लगाउनेछ ।

११.२ मेलमिलाप गराउने सम्बन्धमा आयोगले पीडक र पीडितलाई उत्प्रेरित गर्नको लागि देहाय बमोजिमको काम गर्न वा गराउन सक्नेछ:-

११.२.१ सशस्त्र द्वन्द्वग्रस्त ठाउँमा पीडक, पीडित तथा निजका परिवारलाई सम्मिलित गराई मेलमिलाप समारोह आयोजना गर्ने,

११.२.२ पीडक, पीडित तथा निजका परिवारको संलग्नतामा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मरेका व्यक्तिको सम्झना स्वरूप प्रतिमा वा सार्वजनिक स्थल (जस्तै: भ्रूणपामा बेपत्ता परिवारले निर्माण गरेको स्तम्भ आदि) निर्माण गर्ने वा स्तम्भ खडा गर्ने ।

११.२.३ मेलमिलाप सम्बन्धी विभिन्न लेख, रचना, निबन्ध, गीत,चित्र आदि प्रकाशन गर्न ।

११.२.४ सामाजिक तथा सामुदायिक सद्भाव बढाउन ।

११.२.५ अन्य उपयुक्त कार्यहरु गर्न जस्तै: मृतकको नाममा चौतारा, पाटी, धारा, कुवा, चापाकल, पुस्तकालय, प्रवेशद्वार, आदि निर्माण गर्न ।

१२.आयोगको काम कारवाही सार्वजनिक गर्ने

आयोगले आफ्नो काम कारवाही खुला र पारदर्शी रुपमा सम्पन्न गरी सर्वसाधारणको जानकारीका लागि देहाय बमोजिम सार्वजनिक गर्नेछः-

१२.१ आयोगले परिपूरण र क्षमादानको लागि सिफारिश गरेका, मेलमिलाप गराएका, क्षमादानका लागि सिफारिश गरेका र कानूनी कारवाहीको लागि सिफारिस गरेका विषयहरु सर्वसाधारणको जानकारीको लागि सबै प्रकारका मिडियाबाट सार्वजनिक गर्नेछ ।

१२.२ यसरी आयोगले आफ्ना काम कारवाही सार्वजनिक गर्दा ऐनको दफा १९ को उपदफा (२) बमोजिम पीडितको सुरक्षा समेतका लागि गोप्य राख्नुपर्ने विषयहरुलाई सार्वजनिक गरिने छैन ।

१३ अभियोजनको लागि सिफारिस

संक्रमणकालिन न्यायको एउटा अत्यन्त महत्वपूर्ण कार्य दण्डहिनताको अन्त्य गर्नु हो । द्वन्द्वकालका मानव अधिकारका गम्भीर उल्लङ्घनका घटनाका दोषीहरुलाई कानूनको दायरा भित्र ल्याउन आयोगले अभियोजनका लागि देहाय बमोजिम सिफारिश गर्नेछ :-

१३.१ आयोगले बलात्कार र गम्भीर प्रकृतिका अन्य अपराधमा ऐन अनुसार पीडकलाई अभियोजनका लागि सिफारिश गर्नेछ ।

१३.२ प्रकरण १३.१ बमोजिमका अपराधमा अनुसन्धान पूरा भएर सत्य तथ्य पत्ता लागेपछि आयोगले अपराधै पिच्छै अभियोजनको लागि सिफारिश गर्नेछ ।

१४.विविध

आयोगले आफ्नो काम कारवाही पीडित, बालबालिका, वृद्ध, अपाङ्ग तथा महिला मैत्री बनाउन देहाय बमोजिमको कार्यविधि समेत अपनाउनेछः-

१४.१ आयोगको काम कारवाहीका सम्बन्धमा आवश्यकतानुसार पीडितहरूसँग स्थलगत अन्तर्क्रिया कार्यक्रम गरिनेछ ।

१४.२ पीडितलाई आयोगको काम कारवाही सम्बन्धी प्रक्रिया, आयोगबाट दिइने सेवा र लाग्ने समय र सम्पर्क गर्ने व्यक्ति समेतको बारेमा जानकारी गराईनेछ ।

१४.३ पीडितलाई यथार्थ घटना प्रकट गर्न सहजिकरणको व्यवस्था मिलाईनेछ । जसका लागि हेल्प डेस्क, तालिम प्राप्त महिला र पुरुष कर्मचारी, मनोसामाजिक परामर्शदाता, कानून व्यवसायी, महिला र पुरुष प्रहरी आदिको व्यवस्था समेत गरिनेछ ।

१४.४ पीडित मैत्री, महिला, बालबालिका, वृद्ध र अपाङ्ग मैत्री व्यवहार गर्ने विषयमा कर्मचारीहरूलाई उपयुक्त तालिमको व्यवस्था गरिनेछ । यस अन्तर्गत अन्य विषयका अतिरिक्त मनोसामाजिक परामर्श, लैङ्गिक संवेदनशीलता, अपाङ्ग ,बालबालिका, वृद्ध र महिला मैत्री व्यवहार जस्ता विषयमा दक्षता अभिवृद्धिका लागि स्वदेशी तथा विदेशी प्रशिक्षण दिने व्यवस्था मिलाईनेछ ।

१४.५ पीडितको उजुरी निवेदनका सम्बन्धमा गरिएको कारवाहीको अध्यावधिक जानकारी SMS मार्फत मोबाइलमा र web siteमार्फत पनि उपलब्ध गराउने व्यवस्था मिलाउनेछ ।

१४.६ पीडितले आयोग समक्ष आवश्यक कागजातहरू प्राप्तिका लागि सिफारिश गरिदिनका लागि अनुरोध गरेमा आयोगले सम्बन्धित निकायमा सिफारिश गरिदिन सक्नेछ ।

१४.७ घटनाको छानविन वा अनुसन्धानमा खटाईने टोलीलाई लैङ्गिक समावेशी बनाईनेछ ।

१४.८ आयोगले आफ्नो प्रतिवेदनमा लैङ्गिक सम्बेदनशीलताका घटनाहरू, ती घटनाहरू घट्नुका कारणहरू र भविष्यमा त्यस्ता

घटनाहरु दोहोरिन नदिन गर्नुपर्ने उपायहरु समेतको छुट्टै
बिवरण समावेश गर्नेछ ।

१४.९ द्वन्द्वका कारण बालमनोविज्ञान माथि परेका असरहरुको
अध्ययनको बिवरणलाई समेत आयोगको प्रतिवेदनमा समावेश
गरिनेछ ।

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ र संशोधन

१. ऐनको प्रस्तावनाको तेस्रो अनुच्छेद र दफा ३ मा “गम्भीर अपराध” भन्ने शब्दहरु प्रयोग भएका र दफा २६ (२) मा “गम्भीर प्रकृतिका अन्य अपराध” भन्ने शब्दहरु प्रयोग भएको देखिन्छ। दफा २ (ज) मा “मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघन” को परिभाषा भएको छ भने “गम्भीर अपराध” वा “गम्भीर प्रकृतिका अन्य अपराध” को ऐनमा परिभाषा भएको छैन। ऐनको समग्र व्यवस्था हेर्दा सत्य अन्वेषण मेलमिलाप, परिपूरण, क्षमादान र कानूनी कारवाही गर्नुपर्ने अवस्था रहेको र दफा १३ (५) बमोजिम यस आयोगको क्षेत्राधिकार दफा २ (ज) ले परिभाषा गरेका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघनका घटनाहरु मध्ये ८ वटामा सिमित रहेको हुँदा उक्त घटनाहरुमध्ये कुन कुन घटना वा अपराध गम्भीर अपराध वा गम्भीर प्रकृतिका अन्य अपराध हुन् सर्वोच्च अदालतको मिति २०७१/११/१४ को फैसला समेतको सन्दर्भमा परिभाषित (ऐन संशोधन) हुनुपर्ने।

२. सर्वोच्च अदालतको फैसला अनुरूप बदर वा अमान्य घोषित भए बमोजिम दफा २४, दफा २५ (३) र (४) दफा २६(५) र दफा २९ (१) र (२) मा संशोधन हुनुपर्ने।

३. उपर्युक्त प्रकरण १ बमोजिम परिभाषा गरी सकेपछि त्यसबाट अन्य दफामा पर्ने प्रभाव र सर्वोच्च अदालतको फैसला अनुरूप बदर वा अमान्य घोषित भएका व्यवस्थाले अन्य दफामा पर्ने प्रभाव (cross reference impact) अध्ययन गरी अन्य दफाहरु खासगरी दफा २५ र २९ मा संशोधन हुनुपर्ने।

॥ ऐनको दफा २ (अ) (५) मा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा निःशस्त्र व्यक्ति वा जनसमुदाय विरुद्ध लक्षित गरी वा योजनाबद्ध रूपमा गरिएको शारीरिक वा मानसिक यातनालाई मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघनको परिभाषा भित्र पारिएको छ । प्रचलित नेपाल कानूनले हालसम्म यातनालाई अपराधिकरण गरेको पनि छैन, सजाय तोकेको पनि छैन । यातना विरुद्धको महासन्धिको पक्ष भएको सन्दर्भमा यातनालाई अपराधिकरण गरी सजाय तोक्ने दायित्व राज्यको हुन्छ । त्यसैगरी यातनालाई अपराधिकरण र सजाय तोक्ने गरी कानून बनाउँदा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप ऐन, २०७१ (ऐन) मा उपर्युक्तानुसार परिभाषित यातनालाई पनि अपराधिकरण गरी सजाय तोक्ने व्यवस्था हुनुपर्ने हुन्छ ।

॥ सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगको स्थापना सम्बन्ध २०५२ साल फाल्गुण १ गतेदेखि २०६३ साल मंसिर ५ गतेसम्म राज्य पक्ष र तत्कालिन नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) बीच भएको सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका गम्भीर मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाहरूको छानविन गरी आवश्यकतानुसार कानूनी कारवाइको लागि सिफारिस गर्न समेत भएको हो । ऐनको दफा २(अ) मा विभिन्न नौ किसिमका घटनाहरूको परिभाषा गरिएको छ । प्रचलित कानूनमा ती घटनाहरू मध्ये कतिपय घटनाहरूका सम्बन्धमा कानूनी कारवाइ चलाउन छोटो अवधिको हदम्याद तोकिएको अवस्था छ । सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट रिट नं. ०६९-WS-००५७ आदेश मिति २०७०।०९।१८ मा यसै विषयको पूर्ववर्ति अध्यादेशको हदम्यादको सम्बन्धमा देहाय बमोजिम आदेश भएको देखिन्छ ।

“आयोगले सिफारिश गरेको वा मन्त्रालयको पत्रानुसारमहान्यायधिवक्ताले मुद्दा चलाउनु पर्ने ठहर गरेपछि मुद्दा चलाउँदा चलाउने हदम्याद तोकिएको र हदम्याद ३५ दिन तोकिएको कारणबाट हदम्यादभित्र मुद्दा नचलाएमा न्यायमा पर्ने प्रभाव एवं सो सम्बन्धी उत्तरदायित्व समेत किटान गरेको नदेखिएको साथै त्यस्तो गम्भीर कसूरमा अल्प हदम्याद तोक्दा मानव अधिकार कानूनको उल्लंघनको घटनामा दण्डहिनताको

अवस्था सिर्जना हुनसक्ने हुनाले समेत उक्त व्यवस्था संविधानको मौलिक हक एवं न्याय सम्बन्धी व्यवस्था र संविधानले अगिकार गरेको न्यायको मान्य सिद्धान्तको विपरीत देखिएकोले उपरोक्त बमोजिम संविधान र न्याय संगत हुनेगरी संशोधित र परिमार्जन गर्नुपर्ने”

त्यसैगरी हदम्यादको स्पष्ट व्यवस्था गरियो भने आयोगको सिफारिश बमोजिम पीडक उपर कानूनी कारवाई हुन्छ भन्ने कुरामा पीडितलाई विश्वस्त हुन थप सहयोग पुग्ने समेत भएकोले ऐनको दफा २९ को उपदफा (४) पछि देहायको उपदफा (५) थप्नुपर्ने:

“(५) यस ऐन अन्तर्गत आयोगको सिफारिशमा पीडक उपर मुद्दा चल्ने अवस्थामा हदम्याद लाग्ने छैन ”

॥ पीडितहरूलाई आयोग समक्ष पीडकका विरुद्धको आफ्ना कुरा राख्नका लागि आयोगले कानूनी कारवाईको लागि गरेको सिफारिश कार्यान्वयन हुने आवश्यक सबै व्यवस्था भएको पीडितले देखेमा पीडितलाई आश्वस्त हुन थप मद्दत पुग्छ । ऐनको दफा २९ को उपदफा (४) मा नेपाल सरकारले कानून बमोजिम गठन गरेको विशेष अदालतमा पीडक विरुद्ध मुद्दा चल्ने व्यवस्था छ । नेपाल सरकारले यस प्रयोजनका लागि विशेष अदालत हालसम्म गठन गरेको छैन । प्रस्तुत विषयसँग सम्बन्धित मुद्दाहरू चलाउन नेपाल सरकारले कानून बमोजिम विशेष अदालत गठन गर्ने हो वा हाल विद्यमान विशेष अदालतलाई नै जिम्मेवारी दिने हो स्पष्ट भएको छैन । यसर्थ यो विषय यकीन गरी ऐनको दफा २५(३) र २९ (१), (२) र (४) बमोजिमको विशेष अदालतको व्यवस्था हुनुपर्ने ।

१. ऐनको दफा २४ मा कब्जा वा जफत गरिएको सम्पत्ति सम्बन्धित व्यक्तिबाट फिर्ता गर्न नेपाल सरकारसँग सिफारिश गर्ने व्यवस्था रहेको र सर्वोच्च अदालतको फैसला (पेज ७०) मा कब्जा सम्पत्ति सम्बन्धित हकदारलाई फिर्ता गर्न संगठन समेतलाई जवाफदेही बनाउन संशोधन हुनुपर्ने अवस्था रहेको उल्लेख भएको सन्दर्भलाई विचार गरी ऐनमा आवश्यक संशोधन प्रस्ताव हुनुपर्ने ।

॥ ऐनको दफा २५ को उपदफा ४ मा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघनको आरोपमा सार्वजनिक पद धारण गरेको कुनै व्यक्ति दोषी देखिएमा विभागीय कारवाई गर्न सम्बन्धित अख्तियारवाला समक्ष लेखी पठाउनु पर्ने व्यवस्था छ । सर्वोच्च अदालतको फैसला (पेज ७०) अभियुक्तले विभागीय कारवाईका आधारमा फौजदारी दायित्वबाट उन्मुक्ति नपाउने व्यवस्था गर्न संशोधन हुनुपर्ने अवस्था रहेको उल्लेख भएको सन्दर्भलाई विचार गरी ऐनमा आवश्यक संशोधन प्रस्ताव हुनुपर्ने ।

सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग एक परिचय

१. सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ र बिस्तृत शान्ति सम्झौतामा उल्लेखित प्रतिवद्धता अनुसार व्यवस्थापिका संसदले बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग विधेयक, २०७१ पारित गरेपश्चात आयोग गठनको प्रक्रिया अगाडि बढेको हो । आयोगका पदाधिकारीहरुको नियुक्तिको लागि नेपाल सरकारले पूर्वप्रधानन्यायाधीश ओमभक्त श्रेष्ठको संयोजकत्वमा सिफारिस समिति गठन गरेको थियो । उक्त समितिको सिफारिस बमोजिम मन्त्रिपरिषद्बाट २०७१ साल माघ २७ गते अध्यक्ष तथा दुई महिलासहित पाँच जना पदाधिकारी सम्मिलित सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गरिएको हो ।

२. आयोगको उद्देश्यहरु:

आयोगका प्रमुख उद्देश्यहरु यसप्रकारका छन्:-

- मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनाको बारेमा सत्य अन्वेषण तथा छानबिन गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउने,
- पीडित र पीडक एकिन गर्ने तथा गम्भीर अपराधमा सलग्न पीडकलाई कानूनी कारवाहीको लागि सिफारिस गर्ने,
- पीडितलाई परिचयपत्र उपलब्ध गराउने र परिपूरणको लागि सिफारिस गर्ने,
- समाजमा शान्ति र मेलमिलापको वातावरण बनाउने,
- भविष्यमा द्वन्द्व दोहोरिन नदिन चाल्नुपर्ने कदमहरु पहिचान गरी सिफारिस गर्ने,

- शान्ति प्रकृत्यालाई सफलतापूर्वक टुङ्ग्याउन सहयोग गर्ने,

३. आयोगका कार्यहरू:

आयोगका प्रमुख कार्यहरू यसप्रकारका छन्: -

(क) सत्य निरुपण सम्बन्धी कार्य:

सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनाहरूमा पीडित वा निजको तर्फबाट आयोगमा उजुरी परेमा वा आयोगलाई कुनै स्रोतबाट जानकारी प्राप्त भई आयोगले छानविन गर्न उपयुक्त सम्झेका त्यस्ता घटनाका सम्बन्धमा छानविन, सत्य अन्वेषण तथा अभिलेख नगरी सत्य निरुपण सम्बन्धी कार्य गर्दछ । आयोगले आवश्यकता अनुसार सार्वजनिक सुनुवाई र अन्य अनुसन्धानका विधिहरू प्रयोग गरी सत्य तथ्य जनसमक्ष ल्याउँछ । आयोगले त्यस्ता घटनाहरूका सम्बन्धमा छानविन गर्दा अदालतलाई भएसरहको अधिकार प्रयोग गर्न सक्छ ।

(ख) कानूनी कारवाहीका लागि सिफारिस:

कानूनी कारवाही सङ्क्रमणकालीन न्यायको एउटा महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । आयोगले सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनाहरू जस्तै: बलात्कार, यौनजन्य हिंसा र गम्भीर प्रकृतिका अन्य अपराधमा संलग्न पीडकहरूलाई कानूनी कारवाहीको लागि सिफारिस गर्दछ ।

(ग) मेलमिलाप सम्बन्धी कार्य:

पीडक वा पीडितले मेलमिलापको लागि आयोगमा निवेदन दिएमा आयोगले पीडित र पीडकबीच मेलमिलाप गराउन सक्छ । तर पीडकले मेलमिलापको लागि निवेदन दिएको अवस्थामा पीडितको सहमति अनिवार्य लिनुपर्नेछ । मेलमिलाप गराउँदा आयोगले पीडकलाई निजले गरेको गलत कामको पश्चाताप गर्न लगाई पीडितलाई हुनगएको क्षतिवापत पीडकबाट मनासिव क्षतिपूर्ति भराउन सक्छ । मेलमिलाप गराउने सम्बन्धमा पीडितलाई उत्प्रेरित गर्नको लागि आयोगले सशस्त्र द्वन्द्वग्रस्त ठाउँमा मेलमिलाप समारोह आयोजना गर्ने, सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मरेका व्यक्तिको सम्झनास्वरूप प्रतिमा वा सार्वजनिकस्थल

निर्माण गर्न वा स्तम्भ खडा गर्न लगाउने, मेलमिलाप सम्बन्धी विभिन्न लेख रचना, निबन्ध, गीत, चित्र प्रकाशन गर्न लगाउने व्यवस्था समेत गर्न सक्छ ।

(घ) परिपूरणको लागि सिफारिस:

परिपूरणबाट पीडित वा निजका परिवारलाई क्षतिपूर्ति र राहत प्रदान गर्ने, पुनरुद्धार र समाजमा पुनर्स्थापना गर्ने तथा पीडितको सन्तुष्टि सम्बोधन गर्ने जस्ता बिषयहरु पर्दछन् । आयोगले पीडितको इच्छा वा माग बुझी निःशुल्क शिक्षा वा स्वास्थ्योपचार, सीपमूलक तालिम, बिनाव्याज वा सहूलियतपूर्ण व्याजमा ऋण सुविधा, बसोबासको व्यवस्था, रोजगारको सुविधा तथा आयोगले उपयुक्त सम्झेको अन्य सुविधा वा सहूलियत उपलब्ध गराउन नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्दछ । साथै कसैले पीडितको कुनै सम्पत्ति कब्जा वा जफत गरेको देखिएमा त्यस्तो सम्पत्ति फिर्ता गराउने तथा सो सम्पत्तिको वास्तविक क्षति यकिन गरी मनासिव क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्नेछ ।

(ङ) क्षमादानको लागि सिफारिस:

आयोगले बलात्कार र गम्भीर प्रकृतिका अन्य अपराधमा संलग्न पीडकलाई क्षमादानको लागि सिफारिस गर्दैन । गम्भीर प्रकृतिका बाहेक अन्य अपराधमा संलग्न पीडकहरूलाई क्षमादानको लागि आयोगले सिफारिस गर्न सक्छ । यसरी सिफारिस गर्दा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा आफूबाट गलत काम भएको कुरा स्वीकार गरेको, गल्तीको पश्चाताप गरेको, भविष्यमा त्यस्तो किसिमको कार्य नगर्ने प्रतिज्ञा गरेको, पीडितसँग चित्त बुझ्दो ढंगले क्षमायाचना गरेको, क्षमादान सम्बन्धमा पीडितले सहमति दिएको तथा घटनाको गम्भीरता समेत आयोगले विचार गर्नेछ ।

(च) नीतिगत तथा संरचनागत सुधारको लागि सिफारिस:

भविष्यमा सशस्त्र द्वन्द्व नदोहोरिनका लागि नेपाल सरकारले अवलम्बन गर्नुपर्ने नीतिगत, संरचनागत, संस्थागत, कानूनी,

प्रशासनिक र व्यवहारिक सुधारका विषयहरू बारे आयोगले नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्छ ।

(छ) अन्य कार्य:

आयोगमा बयान, वकपत्र वा जानकारी दिन उपस्थित भएको व्यक्तिले आउँदा, जाँदा र खान तथा बस्दा लाग्ने वास्तविक खर्चमा गरेमा आयोगले त्यस्तो खर्च उपलब्ध गराउँछ भने त्यस्ता व्यक्तिले आफ्नो र आफ्नो परिवारका सदस्यहरूको सुरक्षाको लागि अनुरोध गरेमा वा आयोगले सुरक्षा दिन आवश्यक ठानेमा नेपाल सरकारको सहयोग लिई सुरक्षाको लागि उचित व्यवस्था गर्दछ । त्यसैगरी आयोगले आफ्नो अवहेलनामा कारवाही चलाउन र अवहेलना भएको ठहराएमा पन्ध्र हजारसम्म जरीवाना वा तीन महिनासम्म कैद वा दुवै सजाय गर्न सक्दछ ।

(ज) आयोगको प्रतिवेदन कार्यान्वयन:

आयोगले दिएको अन्तरिम प्रतिवेदन वा अन्य प्रतिवेदनहरूमा उल्लिखित सिफारिस कार्यान्वयन गर्ने गराउने जिम्मेवारी शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयलाई दिइएको छ । आयोगको प्रतिवेदनमा उल्लिखित सिफारिस कार्यान्वयन भए नभएको अनुगमन गर्ने जिम्मेवारी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई दिइएको छ । यसबाट यस आयोगका सिफारिसहरू प्रभावकारीरूपमा कार्यान्वयन हुनेछ ।

संक्षिप्त जानकारी

१. सत्य निरुपण भनेको केहो ?

सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा भएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनाहरूको अनुसन्धान छुट्टै विशेष संयन्त्रबाट गर्न उपयुक्त हुने भएकोले विशेष संयन्त्रबाट त्यस्तो घटनाहरूको छानविन गरी दोषी र पीडित को को हुन् र घटनाको वास्तविक सत्य तथ्य पत्ता लगाउने कार्य हो ।

२. सशस्त्र द्वन्द्व भन्नाले के बुझिन्छ ?

सशस्त्र द्वन्द्व भन्नाले सम्बत् २०५२ साल फागुन १ गतेदेखि २०६३ साल मंसिर ५ गतेसम्म राज्य पक्ष र तत्कालिन नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) बीच भएको सशस्त्र द्वन्द्व भन्ने बुझिन्छ ।

३. मानव अधिकार भनेको केहो ?

मानवलाई मानवीय मूल्य र मर्यादाका साथ मानव भएर बाँच्नका लागि नभई नहुने न्यूनतम आधारभूत अधिकारहरूको संग्रह नै मानव अधिकार हो ।

नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को भाग ३ मा मानव अधिकारहरूलाई मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गरिएको छ ।

४. नेपालमा सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग (आयोग) गठन गर्नुपर्ने अवस्था किन सृजना भयो ?

सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटना र त्यस्तो घटनामा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा वास्तविक सत्य तथ्य पत्ता लगाई सार्वजनिक गर्न, पीडक र पीडितबीच मेलमिलाप गराउन, पीडितलाई परिपूरण (क्षतिपूर्ति समेत) को व्यवस्था लगायत त्यस्तो घटनासँग सम्बन्धित गम्भीर अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई कानूनी कारवाहीका लागि सिफारिस गर्न नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ र २०६३ साल मंसिर ५ गते नेपाल सरकार र नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी माओवादीबीच भएको बिस्तृत शान्ति संझौताको बुँदा नं ५.२.५ को आधारमा बेपत्ता

पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ बमोजिम यस आयोग गठन भएको हो ।

५. यस आयोगको गठन कहिले भयो ?

नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्को निर्णयअनुसार मिति २०७१ साल माघ २७ गते यस आयोगको गठन भएको हो ।

६. आयोगले कहिलेदेखि कहिलेसम्मका घटनाको छानविन गर्छ ?

आयोगले २०५२ फागुन १ गतेदेखि २०६३ मंसिर ५ गतेसम्मका सशस्त्र द्वन्द्वसँग सम्बन्धित घटनाको मात्र छानविन गर्छ ।

७. पीडक भन्नाले कसलाई बुझिन्छ ?

पीडक भन्नाले सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन सम्बन्धी अपराधमा संलग्न व्यक्ति र त्यस्तो अपराध गर्न आदेश दिने व्यक्ति समेतलाई बुझिन्छ ।

८. पीडित भन्नाले कसलाई बुझिन्छ ?

पीडित भन्नाले सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको परिणामस्वरूप मृत्यु भएको, अपहरण तथा शरीर बन्धक बनाईएको वा शारीरिक वा मानसिक यातना, यौनजन्य वा आर्थिकरूपमा हानी नोक्सानी पुगेको वा थुनामा रहेको व्यक्ति तथा निजको परिवारको सदस्य समेतलाई बुझिन्छ । साथै, सो शब्दले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको परिणामस्वरूप मानवीय, सामाजिक वा सामुदायिकरूपमा गम्भीर प्रतिकूल असर पुग्न गएको समुदाय समेतलाई जनाउँछ ।

९. आयोगले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन सम्बन्धी घटनाको छानविन कसरी गर्छ ?

आयोगले तल उल्लेख भए बमोजिमका आधारमा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन सम्बन्धी घटनाको छानविन गर्छ:

(क) पीडित वा निजको तर्फबाट कसैले आयोग समक्ष उजुरी दिएमा,

(ख) आयोगलाई कुनै स्रोतबाट जानकारी प्राप्त भएमा,

(ग) आयोगले छानविन गर्न उपयुक्त सम्झेमा ।

१०. आयोगले सत्य तथ्य कसरी पत्ता लगाउँछ ?

(क) आयोगले पीडितले उपलब्ध गराएको प्रमाणको विश्लेषणको माध्यमबाट

- (ख) स्थलगत अध्ययनको माध्यमबाट
- (ग) बयान र साक्षी बकपत्रको माध्यमबाट
- (घ) सार्वजनिक सुनुवाईको माध्यमबाट

११. "परिपूरण" भनेको के हो र आयोगको परिपूरण गर्दा के भूमिका हुन्छ ?

परिपूरणभित्र पीडितलाई उपलब्ध गराइने क्षतिपूर्ति, सुविधा वा सहूलियत आदि कुरा पर्छन् । आयोगले तल उल्लिखित कुराहरु उपलब्ध गराउन नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्न सक्छ:

- (क) निःशुल्क शिक्षा तथा स्वास्थ्योपचार,
- (ख) सीपमूलक तालीम,
- (ग) विना ब्याज वा सहूलियतपूर्ण ब्याजमा ऋणसुविधा,
- (घ) बसोबासको व्यवस्था,
- (ङ) रोजगारको सुविधा,
- (च) आयोगले उपयुक्त सम्झेको अन्य सुविधा वा सहूलियत ।

१२. पीडितको परिवारका सदस्यमा को को पर्छन् ?

पीडितको परिवारमा पीडितको पति, पत्नी, छोरा, छोरी, बाबु, आमा, सासु, ससुरा, बाजे, बज्यै, नाति, नातिनी वा सगोलको दाजुभाइ वा दिदीबहिनी पर्छन् ।

१३. आयोगले कसरी पीडक र पीडितबीच मेलमिलाप गराउन सक्छ ?

पीडक वा पीडितले मेलमिलापको लागि आयोगसमक्ष निवेदन दिएमा ऐनबमोजिम आयोगले पीडक र पीडितबीच एकआपसमा मेलमिलाप गराउन सक्छ । पीडक र पीडितबीच मेलमिलाप गराउँदा आयोगले पीडकलाई निजले गरेको गलत कामको पश्चाताप गर्न लगाई पीडितसँग माफी माग्नु लगाउनुका साथै पीडितलाई हुनगएको क्षतिवापत मनासिव क्षतिपूर्ति पीडकद्वारा उपलब्ध गराउन लगाउन समेत सक्छ ।

मेलमिलाप गराउने सम्बन्धमा पीडक र पीडितलाई उत्प्रेरित गर्नको लागि आयोगले देहायको काम गर्न वा गराउन सक्छ:-

- (क) सशस्त्र द्वन्द्वग्रस्त ठाउँमा पीडक, पीडित तथा निजका परिवारलाई सम्मिलित गराई मेलमिलाप समारोह आयोजना गर्न,
- (ख) पीडक, पीडित तथा निजका परिवारको संलग्नतामा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मरेका व्यक्तिको सम्झनास्वरूप प्रतिमा वा सार्वजनिकस्थल निर्माण गर्न वा स्तम्भ खडा गर्न लगाउन,
- (ग) मेलमिलाप सम्बन्धी विभिन्न लेख, रचना, निबन्ध, गीत, चित्रआदि प्रकाश नगर्न,
- (घ) सामाजिक तथा सामुदायिक सद्भाव बढाउन,
- (ङ) अन्य उपयुक्त कार्य गर्न ।
१४. आयोगको सिफारिस कार्यान्वयन नभए नभएको कसले अनुगमन गर्छ ?
आयोगको प्रतिवेदनमा उल्लिखित सिफारिस कार्यान्वयन भए नभएको अनुगमन गर्ने कार्य राष्ट्रियमा नवअधिकार आयोगले गर्छ ।
१५. पीडित र साक्षीलाई आयोगमा उपस्थित गराउनुपर्ने अवस्थामा के कसरी उपस्थित गराउन सकिन्छ ?
पीडित र साक्षीलाई आयोगमा उपस्थित गराउनुपर्ने भए मानिसहरूको आउने जाने यातायात खर्च र खाने बस्ने व्यवस्था आयोगले गर्नेछ ।

*